

Bár elvileg mindenkinek egyértelmű, a modern nyugati kultúra sokszor mégis arra biztat, hogy hárítsuk el, vagy hagyjuk figyelmen kívül azt az alapvető igazságot, hogy korlátaink vannak, és végesek vagyunk. Senki sem kerülheti el azonban a fájdalmat, a szenvedést és a halált.¹

Emellett fontos megjegyezni, hogy a halállal szembeni magatartásról döntve egyúttal döntünk az étellel szembeni magatartásunkról is: a halál képezi annak a kérdésnek a kulcsát, hogy tulajdonképpen mi is az ember?²

A halál egyetemes voltának megállapítása

látszatra semmi újat sem mond azon túl, amit hit és teológia nélkül is már mindenki eleve tud, sőt, önállóan a bibliai szövegekben sem annyira hangsúlyos téma, mint inkább olyan előfeltétel, amelynek sötét tapasztalatánál a megváltó üzenetet hirdetik.³ Ez a tapasztalás azonban oly elemi erővel tesz tanúságot a halálnak kivételt nem tűrő uralmáról, hogy bizonyítását a teológiai megfontolás mellőzi.⁴ A kérdés ennek ellenére természetesen mindenkét egyformán foglalkoztat. Pilinszky egy 1973-as interjú tanúsága szerint szintén alapvetőnek tartotta az emberről való beszéd szempontjából: „Sokat foglalkozom a halandóság problémakörével, bár tudom, hogy ez megoldhatatlan, de csak az elérhetetlenről érdemes gondolkodni, mert az az igazán emberi.”⁵

Az élet értelmére és értelmetlenségére vonatkozó hagyományos felvetés az idővel való összefüggésében jelenik meg egy harminc évvel korábbi, 1943-ban közölt írásában, amelynek címe: *A zsebóra négy száz esztendeje*. A szöveg szerint semmi sem emlékeztet minket jobban a múlandóságra, mint az idő és az azt mérő szerkezet, amely Pilinszky szóhasználatában maga a „zsebben hordott elmúlás”.⁶ Ha azonban valóban a tenyerünkben tartjuk az időt, akkor „miért, hogy elmúlunk, s velünk együtt ez a bűvös műszerünk is?” – teszi fel a nyugtalanító kérdést.⁷ Egy későbbi cikkében (*Az Újév küszöbén*) az idővel kapcsolatban inkább azt emeli ki, hogy az ember létmódja szerint valamiképpen mégiscsak kívül áll rajta, hiszen az öröklétbe tart: „A Föld minden évben meghal, szemünk láttára hóba-fagyba dermed pályája törvényei szerint. Persze mi is meghalunk egyszer, s akkor valóban meghalunk, de a mi végérvényes halálunk – hitünk szerint – egy valódi öröklétbe fordul át. [...] A föld haldoklása rólunk szól és nem rólunk egyszerre. A mi életmódunkhoz

Kontra Attila 45

A HALÁL TEOLÓGIAI KÉRDÉSKÖRE PILINSZKY JÁNOS PUBLICISZTIKAI ÍRÁSAIBAN

viszonyítva a tél csak viszonylagos halál, de a tavasz is csak átmeneti föltámadás. Mi valójában kívül állunk a »puszta időn«; együtt úszunk vele, de mégse egészen. Míg a mindenség a szakadatlan múlandóság jegyében él – mi halandók és halhatatlanok vagyunk.”⁸

46 Ugyanez a probléma, kissé más kontextusban merül fel az *In memoriam N. N.* című versében, amelyre érdemes külön is kitérni. Azon kevés lírai alkotása közé tartozik ugyanis, amelyre maga a költő reflektál egy későbbi prózai írásában. Angyalosi Gergely megállapítása, amely szerint „néhány cikk valósággal kitágítja, új tartalmakkal telíti azt az interpretációs burkot, amelyet egy-egy Pilinszky-műről korábban kialakítottunk”,⁹ ebben az esetben különösen igaz. Eredetileg *Emily Brontë emlékére* címmel jelent meg a költemény a Magyarok 1947. novemberi számában.¹⁰ Egy édesanyjának írt levél a megjelenés körülményeit érintő eseményeket egyszerűen úgy említi mint „Brontë-ügyet”. Tanúsága szerint Pilinszky azon gondolkozott, hogy elküldje-e egyik aktuális, Rómában írt versét, a *Piéta* címűt a Vigília számára, s utalt a korábbi esetre, amikor egy alkalommal nem közölték írását: „Emlékszel még a Brontë-ügyre? Sík vallási szempontból kifogásolta, s Rónaynak is volt egynéhány kifogása ellene.¹¹ Nem csoda hát, ha bizonyos félelmeim vannak!”¹² Valószínűleg a vers utolsó két sora („ha öröklétre születünk / mért halunk meg hiába?”)¹³ miatt merülhettek fel kifogások a szerkesztők részéről. A lelkiismeret a későbbiekben azonban már nemcsak a halogatott s végül ténylegesen postázatlanul maradt küldemény miatt gyötörte, hanem e befejező két sor tartalmi érvénye miatt is. *Levél az unalomról* című 1964-es cikkében a következőket írja: „Vállalhatom-e még ezeket a sorokat, vagy meg kellene tagadnom őket? Szeretném hinni, hogy nem. Nyomasztó, gyötörő lelkiállapot kényszerítette akkoriban versembe e kérdést. Mert van, amikor az őszinteség a kétségbeesett lélek maradék ereje. Szeretném hinni hát, hogy másokban is inkább lesz e két sorom a szolidaritás, az együtt szenvedés, mintsem a reménytelenség dokumentuma.”¹⁴

Ha az idézetben szereplő „együttszenvedés” mentén fűzzük tovább a gondolatmenetet, érdemes két írást említenünk, amelyek ezzel a kérdéskörrel kapcsolatosak. Az első *Simone Weil a szerencsétlenségről és istenszeretetről* címmel jelent meg. A Pilinszky által szívesen használt kifejezés, amelyet legtöbbször „részvét”-nek fordít, nem szerepel ugyan benne, de máshol egyértelműsíti weili eredetét.¹⁵ Tulajdonképpen nem csinált itt mást, mint rövid bevezető után kiemelt az általa fordított szövegből néhány fontosnak ítélt passzust, s az egymást rendszertelen módon követő gondolatok közül csak egyetlenegyhez fűzött – talán épp félreérthetősége miatt – rövid kiegészítést. Weil Krisztus halálát a közönséges bűnözőkéhez hasonlítja, Pilinszky pedig a közléskor szükségét érezte annak, hogy ezt megmagyarázza: „E meghökkentően végletes fogalmazással Simone Weil lényegében azt akarja

érzékeltetni, hogy Jézus valóban a leggyötremesebb, legmegalázóbb halált szenvedte el, ami feneketlen kiközösítettségében semmiben sem különbözött egy közönséges bűnöző halálától.¹⁶ A szenvedés ezen végső és egyetemes formájával, vagyis a halálban való elhagyatottsággal az idézett Weil-szöveg aztán később is foglalkozik: „Ahogy a szerencsétlenül meg- 47
reked a kérdés, s szakadatlanul kiáltja: »Miért? Miért? Miért?« Maga Krisztus is feltette: »Miért hagytál el engem?«¹⁷

A másik cikk (*Magány, magányosan, egyedül*) egyik szakasza meglepő hasonlóságot mutat az előzővel: „Félelmetes állapot a magány. Jézus legelkeseredettebb szavait is ez váltja ki, az elhagyatottság. »Uram, Uram, miért hagytál el engem!?« – ezzel a kiáltással élte át talán a legmélyebben az emberi természet fájdalját és veszélyeit. Nem ismerte ugyan az unalom, a szomorúság elősivatagait, de átélte a magány legriasztóbb fájdalját, s ő, aki minden szenvedést magára vett, ezt az egyet elviselhetetlennek találta.”¹⁸ Ennek oka az, hogy a magány szülte félelem egészen más, mint amikor semlegesíthető, külső fenyegetettségéről van szó. François Varillon szerint az abszolút magány annak a lénynek a szorongása, akit nem arra teremtettek, hogy egyedül legyen, és aki ennek ellenére a halálban véglegesen egyedül marad. Ezt a magányt, ezt a szorongást nevezzük „pokol”-nak. Akárhogy is viszonyuljunk azonban a magányhoz életünk folyamán, egyfajta magányt senki sem kerülhet el: a halál magányát.¹⁹ Pilinszky szerint ennek a magáynak a megtapasztalása Jézus esetében az egyik fő bizonyosság arra, hogy emberré lett: „Érzésed, hogy egyedül vagy, bizonyosság arra, hogy emberré lettél. [...] Az, amit mi keresztnék hívunk, az agónia elhagyatottsága csak ezután következik” – írja.²⁰

Érdemes kicsit elidőzni a Varillon által használt „pokol” szónál, az *Apostoli hitvallás* ugyanis ténylegesen azt állítja, hogy Krisztus „alászállt a poklokra”. Ez azonban teológiaiilag mást jelent, mint a kárhozat állapot, amelyet általában úgy szoktunk mondani, hogy a kárhozott a pokolra kerül. A szóhasználat azonos, mégis megkülönböztetést kell tennünk, mivel mélységes logikával és főbenjáró igazság kifejezésével állunk szemben. A többes számban szereplő „poklok” a héber *shéol* fordítása, amely a görög *Hadész* (pontosabban *Aidész*) megfelelője. A zsidók sok más néphez hasonlóan úgy képzeltek el a túlvilági életet, mint a létezés árnyát, amely közelebb áll a semmihez, mint a létezéshez.²¹ Krisztus nélkül a világon csak egyetlen pokol létezne: annak a véges lénynek a halála, aki be van zárva a halandóság körébe. Ha létezik „második halál”²² – következtet Varillon, amely az elsőtől elválasztható, s amelyet pokolnak (kárhozatnak) nevezünk, csak azért lehetséges, mert Krisztus halálával megtörte a halál uralmát.²³ Halála alámerülés a világ szívébe, hogy a kovászhoz hasonlóan megkelessze az „emberiség

tésztáját”.²⁴ A poklok többé tehát azért nem a „pokol”, és azért szerepelhet a bibliai kifejezőmódok között kétféle halál, mert Krisztus alá szállt a poklokra.²⁵ A jezsuita teológus gondolatának konkrét párhuzama van Pilinszky

Levél a gőgről című írásában, melynek háttérében szintén a szó kétféle
48 értelmének megkülönböztetése áll: „A Jézus pörét követő igazságszolgáltatás után beálló Csend. Az ítélezők zsvaja után a pokol csendje? Igen, az is. A pokol békéje és csendje. Az a végső csend, amiben még az angyalok is leborulnak. Megnevezhetetlen csend, amit alázatában még a Fiúisten se tudott megnevezni. Igen: az Atya csendje.”²⁶

Az idézett szövegekben látható, hogy a szenvedéstörténet Pilinszky-féle olvasata kidomborít egyfajta jelentéstöbbletet, melynek értelmében a *passio* egyszersmind *compassio* is. „A szenvedés csöndje nem csupán türelemből fakad, hanem abból, hogy az együtt-szenvedés: szolgálat.”²⁷ A passió keresztet megelőző csöndjéből az is nyilvánvaló, hogy Isten megváltó műve nem a *mysterium iniquitatis*²⁸ magyarázatára, hanem annak leküzdésére irányul.²⁹

A katolikus dogmatika témánkhoz kapcsolódó második tétele szerint a halál után már nincs helye az álláspont lényeges megváltoztatásának a végcél tekintetében, hiszen véget ér zárandokállapotunk, vele együtt pedig a próbaidő és az érdemszerzés lehetősége.³⁰ A világban-lét korlátozott voltának a halál a legerősebb, végleges és minden egyéb korlátozottságot fölerősítő mozzanata. A tény, hogy a fizikai halál végérvényesíti az életet, mindenki számára felvethet néhány kérdést, amelyek inkább filozófiaiak, de írásainak tanúsága szerint Pilinszkyt mindig is komolyan foglalkoztatták.

Samuel Beckett *Elesettek* című hangjátékáról szóló ismertetésében a következőket írja: „Hogy meghalunk, hogy van halál, azt véglegesen mindig csak másokról tudjuk meg – miközben a mi életünk akár vakon és bénán is, de egyre csak tovább tart... Ez a mi rettenetes »öröklétünk«. Agóniára vagyunk ítélve, anélkül hogy a halál nagyszerű fölmentését valaha is tudomásul vehetnénk, valaha is megtapasztalhatnánk...”³¹ Elismerően nyilatkozik ugyan a szóban forgó darabról, azt mégis Beckett „szemére veti”, hogy megáll az érzéki határán. A misztikusok sajátos tapasztalatával állítja szembe ezt a magatartásformát, akik szintén különválasztották ugyan a halált a testi halódás valóságától, de végül azt a hiányzó lépést is megtették, amelyet Beckett szorint elmulasztott. A misztikusok tanúságtételének fényében ugyanis: „Az agónia: a testé. A halál: valójában a lélek birodalma. És ez utóbbi messzemesse túlnő az időbeliség határán.”³²

Három év elteltével már valamivel szigorúbb Beckett megítélésének kérdésében: „...épp napjainkban látjuk, hogy a művészet egyik legfőbb feladatául tűzte ki a nyomorúság után a csúfság meghonosítását. Gondoljunk Beckettre, ha másra nem.”³³ Látszik azonban, hogy az alapprobléma nem

hagyja nyugodni, hiszen ez alkalommal is tovább elmélkedik róla: „Tudva, nem tudva, a halál irgalmából, s talán egyetlen irgalmából Istennel való találkozásunk idejét nem bontjuk le a »vegytiszta« idő elviselhetetlen tortúrájára.”³⁴ Néhány hónappal ezután pedig szinte már egy kidolgozott filozófiai tétel bizonyosságának tudatával szólal meg: „Számomra az élet nem jelent »fejlődési görbét«, mely a gyerekekkel indul, majd a csúcára érve az öregkorral halálba hanyatlik. [...] Se Isten, se az apostol, se a hívek, se a növény, se az állatvilág – egyedül az ember él örökös belső zavarban, tanácstalanságban, a beteljesülés reményének és a megsemmisülés fenyegetésének kettős hivatásában.”³⁵

A közfelfogás éles különbséget tesz a hirtelen és szerencsétlen pusztulás, illetve a természetes felőrlődés között. Pilinszky az életnek azzal a vulgáris felfogásával helyezkedik itt szembe, amely e különbségtétel mögött húzódik, s amely szerint a létteljesség eléréséhez normálisan vagy átlagosan kimért időre van szükségünk. Ez a „különbségekben kronologikus szemlélet” – ahogyan Pilinszky nevezi – elmentmond az ember legelemibb, örök szituációjából eredő lényegének. Ennek ellenére bizonyos esetekben „persze elmondhatjuk, hogy ezt az életet csírájában vagy virágjában törte le a halál, de ez csak látásra igaz. Valójában minden emberi élettel valami »eleve befejezetlen« ér véget, szakad meg csupán.”³⁶

Talán még érdekesebb ebben a témában egy valamivel korábban írt cikke, amelynek címe: *A jobbik lator*. A mindössze öt rövid bekezdésből álló szöveg egy hivatkozással indít: „Rilke, majd Rilke nyomán Heidegger mély és legalábbis újszerű megfogalmazását adták az egyéni halál jelentésének. Mert más a »halál« és más az én »saját halál«-om. A halál általános gondolata bármennyire is bizonyos, mégse bénít meg, mivel mérföldek választják el a valódi haláltól, saját halálom bizonyosságától.”³⁷ Pilinszky aztán ugyanezt a sémát alkalmazza a hit vonatkozásában, megkülönböztetve a „hit” fölismerését attól, amit az „én hitem” megvallásának nevezünk. Más jelent ugyanis szerinte a Jézus által használt „hit világossága” kifejezésben, illetve abban a fordulatban, mellyel a Megváltó találkozásai és gyógyító csodái alkalmával élt: „a te hited megszabadított téged”.³⁸ Ahogy a hit világossága valóságosan megfogon egy lélekben, s ezáltal ténylegesen a személy sajátjává (az „én hitem”-mé) válik, ugyanúgy lehet a halál esetében is. A Jézus jobbján függő latorban pedig „egyetlen pillanatban valósult meg az emberi lét három végletes pillanata: a halál, a szeretet és a hit élménye, s mindhárom tökéletes egységben, s tökéletesen sajátjaként már. Abban a pillanatban, amikor Jézushoz fordult, fogadta el és teljesítette be halálát.”³⁹

Tolcsvai Nagy Gábor Pilinszkyről írt monográfiájában kifejti, hogy a teológia összefoglaló név a Pilinszky-életmű értelmezésében háttérként jelöl

ki egy olyan tudományosan kidolgozott szellemtudományi területet, amelynek nem tudományos hit és hitismeret az alapja.⁴⁰ Ezt a nézőpontot szerinte elsőként épp Heidegger *Az idő fogalma* című írásának egy megállapításában jelölhetjük ki: „a teológia az emberi ittlétről szól, mint az Isten előtti
50 létről – időbeli létéről az örökkévalóságához való viszonyában. Istennek magának nincs szüksége teológiára, létezését nem a hit alapozza meg.”⁴¹ A haláltapasztalatra vonatkozó heideggeri gondolat továbbfejlesztése Karl Rahnernél pedig azt tárja fel, hogy az ember épp saját végességének gyökeres átélése által „megy túl” végességén, és transzcendens lénynek, vagyis szellemnek tapasztalja magát.⁴² „Ez a teológiai háttér így nem pusztán az irodalomtól általában függetlenül kidolgozott elmélet – írja Tolcsvai –, hanem az emberi lét megértésében és értelmezésében kikerülhetetlen transzcendencia megalapozása általában és az irodalomtörténetben.”⁴³ A lírai életműben kiemelkedő helyet elfoglaló *Harmadnapon* kötet kapcsán is feltételez egy párhuzamot, hiszen verseiben végig egy igen erős, kifejtett vagy kifejtetlen ontológiai alapozást érzékelhetünk. A *Harmadnapon* szubjektumának ontológiai alapjait is elsőként a Heidegger-féle jelenvalólét kategóriájával lehet megközelíteni.⁴⁴

Mások halálának tapasztalatából ered aztán a következő probléma: a feltétlen összetartozások világbeli megszakadása, s ezzel (látszólagos) kontingensnek bizonyulása. Amikor ugyanis azt mondjuk, hogy valakit „elvezítettünk”, kijelentésünk (a hívő ember szemszögéből) csak a következő kiegészítéssel lehet igaz: „mint társunkat ebben a világban”. Az emberek ennek ellenére általában úgy gondolják, hogy a halhatatlanság bizonytalan valami, s ez adja fő fájdalját társaink elvesztésének. A személy ugyanakkor mindig a többiek átfogó közösségében „áll fenn”, akiket pedig közelről ismer és szeret, azokkal a visszavonhatatlanság feltétlensége fűzi össze.⁴⁵ A „szerepni” így végső soron beletorkollik az „élni”-be, és Pilinszky gondolatvilágában egyértelműen azonosíthatjuk ennek példáit, még hozzá sokszor igen egyedi megvilágításban. Levezetésében például néha úgy tűnik, mintha mások halálának árnyékában az evilági létezés realitása veszítene súlyából, miközben az elhunyttal való téren és időn túli összetartozás érzete felerősödik. Néhány héttel édesanyja halála után, Németh Lászlónak írt levelében ez áll: „Nagyon tétovának érzem magamat, mint akinek kezeiből minden erő elszállott. A halál, mióta ő meghalt, vele van kibéelve, csak az élettel nem tudom, hányadán állok.”⁴⁶

Ferenczy Béni halálhíre a művész özvegyének írt levelében készleten hasonló elmélkedésre: „...ahogy az évek múlnak, több a halott, akit szeretünk és szeretünk, mint az élő. S ettől a válaszfal is egyre vékonyabb lesz közöttük és közöttünk. Ifjúságomban a világ volt – ösztöneimben – az egyetlen világ. Lassan azonban ez a világ egyre irreálisabb számomra. S ha így van:

vajon valóban elment az, aki ebből az irrealitásból kilépett? Nem tudom, világos-e, amit mondok. A halál számomra csak addig volt maradéktalan realitás, amíg maradéktalanul reálisnak éreztem a világot. Amennyit a világ évről évre veszít súlyából, úgy nőnek fel bennünk a halottak. Első időben a távolság áthidalhatatlan, de később fokról fokra megszűnik, s épp nem úgy, hogy a halottat élőnek hazudjuk, hanem épp ellenkezőleg: az áthidalhatatlan távolság sajátos törvényei szerint válik a halálból sose hitt bensőséges közelség.⁴⁷

51

Publicisztikájában két helyen jelenik meg ugyanez a gondolat kifejezett formában: *A tél küszöbén* című írásában, illetve *Ország Lili búcsúztatójában*. Az elsőben halottak napja adta az alkalmat arra, hogy a természeti létezők közül kiemelkedő emberről, az önmagát „tisza és tökéletes ellentmondásként” megvalósító létezőről épp végessége szempontjából fogalmazzon meg valami földi életére nézve lényegeset: „És nem véletlen az se, hogy az egyház épp ide, a tél küszöbére, az elmúlás kezdetére helyezte – s egymás mellé – mindenszentek és halottak napját, ünnepét. Tette ezt nyilván ama nagyszerű ellentmondás jegyében, melynek a halál csak a látszata, tartalma azonban az élet, s tegyük hozzá, a szó legigazibb, legemberibb, tehát leginkább szellemi értelmében élet. Halottaink szeretete elsőrendűen az élet iskolája. [...] Egyedül az ember függeszti szemét a mindenség lankadatlanul működő csillagaira, a távoli és nagy egészre, s azon is túlra...”⁴⁸

Ország Lili búcsúztatója tíz évvel később, 1978 novemberében jelent meg a Vigiliában, de akár az előző szöveg közvetlen folytatása is lehetne: „Hajlamosak vagyunk, óhatatlanul hajlamosak a kikerekítésre: életet és halált organikus egészként látni. De ez nincs így. [...] Drága Lili, tudtuk, hogy ki vagy, de talán nem eléggé. Mit számít? Ez a mi veszteségünk volt, és nem a tiéd. Méltó hát, hogy vesztesek módjára búcsúzzunk tőled. Szeretetünk és megrendülésünk persze most mást jelent, mint jelenthetett volna életedben. Többet jelent. Így búcsúztatunk, így ölelünk át. Missziód valójában most kezdődik. Gabriel Marcel vigasztaló ítélete szerint: »Az élők elviselhetetlenek lennének halottak nélkül«. Haláloed – ha lehet – egy még nagyobb föladatot ró rád. Segíts élni bennünket, ha másként nem, kezed halálon túli, utánozhatatlanul, egyedül a holtaknak kijáró szelíd útmutatásával: hogy lépünk be, és járjuk végig mi is azt a bizonyos labirintust, amit te megjártál, hogy egyszer mi is hasonlóak lehessünk hozzád. Ámen.”⁴⁹

A halál jelenségének objektív módon történő megközelítése után hátra van még a szubjektív oldal, vagyis konkrétan azok a szöveghelyek, ahol Pilinszky a „saját halál” megragadására tesz kísérletet. Abban a Maár Gyula által készített tévéinterjúban, melynek címe *Egyenes labirintus*, a személyes

hitére irányuló kérdés megválaszolásába belevonja a következő megjegyzést is: „A legvégén azt mondanám, hogy bízom abban, hogy meg fogok halni, mert ez idáig mindenkinek sikerült. Nem tudom elképzelni, de bízom abban, hogy nekem is sikerülni fog.”⁵⁰ Majd szintén itt, az Istenhez fűződő viszony története kapcsán elmeséli, hogyan gyónt hosszú idő után újra egy hajnalon a domonkosok templomában, valamikor a negyvenes években. Ennek a meghatározó élménynek van egy korábbi dokumentuma is a publicisztikai írások között, a „Nehéz órák” című, ahol név nélkül, egyes szám harmadik személyben beszél el ugyanezt az esetet. A megrendítő mondaton túl, amely a bűnök felsorolása után a gyóntató pap szájából elhangzik („Magát Isten nagyon szeretheti, hogy ennyit szenvedett.”), a szöveg zárata a legmegfontolandóbb: „De ennél az ígéretnél is fontosabb volt számára a találkozás azzal a nagy éjszakai folyamok édességével, csendjével és hatalmával áradó békességgel, mellyel mindannyiunk élete egybeszakad a halálban, de aminek épp nem halál, örök vigasztalás a neve.”⁵¹ A „nehéz órák” kifejezés egy jóval későbbi cikkében is szerepel, nem meglepő módon megint hasonló kontextusban: „Jellemző Jézus személytelen szava: »Elvégeztetett«. Nem azt mondja, hogy »elvégeztem«, hanem azt, hogy »elvégeztetett«. Befejeztetett a megváltás műve, emberi nyelven kimondhatatlan elhagyatottságban és alázatban. S ez a »nullpont« valami módon benne van minden igaz cselekedetünkben, gondolatunkban, munkánkban, mintegy kiengesztelésül eredendő bukásunknak, személyes eltévelyedésünknek. Ez az a bizonyos »nehéz óra«, aminek átélése nélkül nincs igazi öröm, nincs igazi alkotás. [...] Az ember elkezd valamit, aztán belebukik, s ha mégis megkapja a befejezés ajándékát, az már tökéletesen ingyenes. Az ember történetének, legalábbis valódi történetének ez az alaptörvénye, alapstruktúrája. Személyes erőfeszítés, majd a holtpontra kétségbeesztő magányossága, s ha igen: a »befejeztetett« vagy »elvégeztetett« kegyelmének ingyenessége.”⁵² Bármennyire általánosítónak tűnik az idézet hangvétele – hiszen személyes jellegét lát-szatra csak az adja, hogy Jézus Krisztus halálából vezeti le a minden emberre érvényes alaptörvényt –, Pilinszky valójában ez alkalommal is saját haláltapasztalatáról nyilatkozik, amely szerinte a biológiai létezés során egy művész számára az alkotómunka folyamatában válhat igazán kézzelfoghatóvá.

A halálról való elmélkedés utolsó lépéseként azt kell tehát megvizsgálni, hogy mit jelent a halál az alkotás folyamatában. Pilinszky egy 1980-as interjújában – *A költői jelenlét* címűben, amelyet Domokos Mátyás készített – a kilenc évvel korábban „külsőségekben kronologikus szemlélet”-nek nevezett lineáris életfelfogással szembenálló pozícióját árnyalja tovább: „...én úgy gondolom, hogy élet és halál egymást – egymásnak ellentmondva – feltételezik. Én azt mondtam, hogy a vers szinkronban van önmagával, de én – írása közben halott vagyok. Úgy képzelem el ezt, hogy van egy lineáris élet

– hogy miért, erre nem tudok válaszolni, s ez a lineáris élet a bölcsőtől a kopersóig tart. Ugyanakkor vertikálisan is élünk, s szerintem épp, amikor tudunk írni, akkor halottak vagyunk, csupán számomra a halál önkívületet jelent inkább, mint megsemmisülést.”⁵³

Ez az eddigiekhez képest szokatlan, új aspektus, mely az alkotófolyamat ideje alatti önkívület állapotát nevezi halálnak, más szövegekben is előfordul. Egy helyen ráadásul épp ez az elem az „evangéliumi titka” az írásnak: „A költő »menet közben« valamiképpen mindig belehal, belebukik abba, amit csinál. Furcsa módon e nélkül az átmeneti kudarc nélkül – amit írás közben az ember mindig véglegesnek érez – nincs autentikus »alkotás«. A halálnak bele kell épülnie a versbe, hogy a sorok életre kelhessenek. E nélkül a halálos kudarc nélkül a legszebb vers is műfordításnak hat, mintha valaki más élethalálát illusztrálná csupán.”⁵⁴

Pilinszky többször kifejtette, hogy szerinte a tudomány és a művészet – bár egyformán intellektuális művelet mindkettő – ellentétes irányban haladnak a megismerés folyamatában, hisz míg az előbbi a teljes bizonyosságra törekszik, addig az utóbbi újra és újra semmit se akar tudni.⁵⁵ A két megismerési mód közötti különbségtétel természetesen a halállal szembeni magatartás vonatkozásában is érvényes: „A tudomány bármit is alkot, valamiképpen – tudva, nem tudva, közvetve vagy közvetlenül – a halált kívánja legyőzni. Csakhogy térben és időben legyőzni a halált, s örökké élni: még nehezebb volna, még képtelenebb, mint eltűnni a megsemmisülést. Ezzel szemben a művészet kisigényű. Nem a halált kívánja eltörölni, csupán megpróbál segíteni meghalni. A halál ugyanis nem a tér és idő büntetése, hanem a térbe és időbe ágyazott világ irgalma. A művészet, s mindenképp a vallás mélységesen tudja ezt, s ezzel együtt azt is, hogy a halál legyőzését nem a halál eltörlése, hanem – a léttel kongeniális összhangban – épp a halál elfogadása jelenti.”⁵⁶ A művész legfőbb feladata tehát a semmit-tudásra való törekvés, melynek végeredményeként képessé válik megismételni azt a monológot, amelyet egy csecsemő folytat a létezés egészével, s amely némasága és kimondhatatlansága által a világ szüntelen keletkezésével érintkezik.⁵⁷ Az alkotó bukása – amely a művészetben a realizálhatatlan halál megfelelője – be kell, hogy épüljön művébe, anélkül, hogy keze nyoma eltűnne a megfogalmazott szövegről. Ez a kegyelmi pillanat aztán olyan előre-hátra ható minőségi változást idéz elő a műben, hogy az tulajdonképpen önmagát kezdi írni.⁵⁸ A „művész halála” formálisan a „meghalás művészete” fordítottja, tartalmilag azonban több ponton egybeesnek. Ennek megtapasztalására rímelnék az 1973-ban megjelent *Egy lírikus naplójából* sorai is: „A tengerbe vissza-visszatérő vizek: »belehalnak« a tengerbe. Valójában azonban nem szűnnek meg – csupán hazatalálnak. E »paradoxon«

talán legszebb és legmegvilágítóbb képe, hasonlata a halálnak. [...] A halál valójában nem is létezik, legalábbis az a halál nem, amit kívülről »megfigyelhetünk«. Élni kell ahhoz, hogy a halált tudomásul vehessük. A fizikai halált valójában nincs módunkban megismerni.”⁵⁹ A szöveg később így foly-

54 tatódik: „Pontosabban: a fizikai halál nem azonos a valódi halállal. Úgy érzem, mindannyiszor meghalunk, amikor valóban élünk: amikor »belehalunk« egy fölismerés, egy igazság, egy öröm vagy akár egy bánat átélésébe. Amikor megfelelkezünk önmagunkról, s mégis végtelenszer megsokszorozva visszkapjuk önmagunkat. Röviden: amikor visszatalálunk az atyai házba, a realitás tengerébe.”⁶⁰

Karl Rahner, a II. Vatikáni Zsinat egyik vezető teológusa fogalmazott meg a Pilinszky-cikkben szereplő gondolatokhoz hasonló következtetéseket. Rahner olyan önbeteljesítésnek tartja a halált, amely a személy tette által, mintegy belülről történik. A halál valójában kettős történés: tett és szenvedés egyszerre. A biológiai élet megszakításán túl, amely az ember egészét érintő rombolás, a halál egyben esemény is: az élet eredményét megőrző kibontakozás, személyünk totális birtokbavétele, önmagunk kimunkálása és szabadon kialakított személyi valóságunk teljessége.⁶¹ Még ennél is szembe-tűnőbb azonban a Pilinszky-cikkek egyes szöveghelyeinek François Varillon gondolkodásával való párhuzamossága. Varillon az „átalakulás” fogalmát veszi alapul a halál misztériumának megvilágításához. Az isteni éltre való átmenet (vagy átvitel) nem a halál után következik be szerinte, hanem egész éltünk folyamán tart, mivel az áldozat mindig halállal és újjászületéssel – vagyis feltámadással – jár. Döntéseinknek éppen ezért van egy húsvéti struktúrája. Minden egyes humanizáló döntés, amelynek folytán valamiképpen meghalunk önzésünknek, egy lépés az isteni élet felé. Minden egyes részleges halál újjászületés. Ebből az következik, hogy az örök élet nem csupán eljövendő élet, hanem máris itt van: a „mennybe megyünk” minden egyes humanizáló döntésünkkel.⁶²

Mártonffy Marcell meglátása szerint korántsem bizonyos, hogy a lírai szövegeket fókuszába állító, valamint az esszéket a líra mércéjével mérő kritika minden tekintetben igazságosan jár el akkor, amikor Pilinszky publicisztikai írásait elsősorban „a dogmatikához való erőteljesebb ragaszkodás” példának tekinti, vagy éppenséggel elutasítja; amikor figyelmen kívül hagyja azt a bennük rejlő küzdelmet, amelyet a szerző a kereszténység hiteles beszédéért folytat.⁶³ Láthatjuk például, hogy cikkei között 1943-tól haláláig rendkívül gyakoriak azok a szövegek, amelyek oly módon érintik vagy helyezik középpontba a halál és az örök élet kérdéseit, hogy bár együtt olvashatók bizonyos teológiai modellekkel, egyedi karakterük vitathatatlan. Ennek a két témának az összekapcsolása pedig mindenekelőtt azt fejezi ki, hogy a Krisztussal való szenvedés szükségszerűen a feltámadás reményében való

osztozást is jelenti. Ha ugyanis a halál lényege szerint kommunikációra való képtelenséget jelent, akkor a kommúnióhoz vezető mozgás egyszersmind a valódi élet mozgása, és a halál-folyamatban végül az élet tulajdonképpeni folyamata fog lejátszódni.⁶⁴

- ¹ Vö. MARTIN, James, SJ, *Jezsuita spiritualitás*, ford. Görfölv Tibor, Ursus Libris, Bp., 2013, 210-211.
- ² Vö. RATZINGER, Joseph, *Végidő. A halál és örök élet kérdései*, ford. Török Csaba, Jel, Bp., 2017, 87.
- ³ Vö. NOCKE, Franz-Josef, *Eszkatológia = A dogmatika kézikönyve*, II. kötet, szerk. SCHNEIDER, Theodor, ford. Válóczy József, Vigilia, Bp., 1997, 470-471.
- ⁴ Vö. SCHÜTZ Antal, *Dogmatika*, II. kötet, Szent István, Bp., 1937, 647.
- ⁵ SZUTRÉLY Péter – TÖRÖK Gábor, *Az ember itt*, 1973. január 22., = P. J. *összegyűjtött művei. Beszélgetések*, szerk., jegyz., mutatók, utószó HAFNER Zoltán, Századvég, Bp., 1994, 125.
- ⁶ PILINSZKY János, *A zsebóra négyszáz esztendeje*, Élet, 1943. január 31. = P. J., *Publicisztikai írások*, szerk., jegyz., mutatók, utószó HAFNER Zoltán, Osiris, Bp., 1999, 32.
- ⁷ Uo. 33.
- ⁸ PILINSZKY János, *Az újév küszöbén*, Új Ember, 1973. december 30. = P. J., *Publicisztikai írások*, 709.
- ⁹ ANGALOSI Gergely, *Pilinszky találkozásai = Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, szerk. HAFNER Zoltán Nap, Bp., 2000, 254.
- ¹⁰ Vö. PILINSZKY János *összegyűjtött levelei*, szerk., jegyz., mutatók, utószó HAFNER Zoltán, Osiris, Bp., 1997, 505. (42. levél 3. jegyzete)
- ¹¹ Sík Sándor (1889-1963) és Rónay György (1913-1978) voltak a Vigilia akkori szerkesztői.
- ¹² PILINSZKY János, *Pilinszky Jánosnénak*, Róma, 1948. január 18. = P. J. *összegyűjtött levelei*, 40.
- ¹³ PILINSZKY János, *In memoriam N. N.*, Magyarok, 1947. augusztus = P. J. *összes versei*, Osiris, Bp., 2001, 34.
- ¹⁴ PILINSZKY János, *Levél az unalomról*, Új Ember, 1964. június 7. = P. J., *Publicisztikai írások*, 362.
- ¹⁵ „Ezt a szót a francia *compassion* szóból fordítottam, ami együttszenvédést, együttérzést jelent. Én a magyar részvét szóban talán valamivel több tárgyilagosságot érzek, mint a francia *compassion*-ban, de ugyanakkor több aktivitást is.” MEZEI András, *Miért nem szereti a büszkeséget?*, 1977. április = P. J., *Beszélgetések*, 159.
- ¹⁶ PILINSZKY János, *Simone Weil a szerencsétlenségről és istenszeretetről*, Vigilia, 1965. december = P. J., *Publicisztikai írások*, 442.
- ¹⁷ WEIL, Simone, *Szerencsétlenség és istenszeretet*, vál., ford., jegyz., előszó Bende József, Vigilia, Bp., 1998, 40.
- ¹⁸ PILINSZKY János, *Magány, magányosan, egyedül*, Új Ember, 1962. május 6. = P. J., *Publicisztikai írások*, 231.
- ¹⁹ Vö. VARILLON, François, SJ, *A hit öröme az élet öröme*, ford. Kaposiné Eckhardt Ilona, Márton Áron Kiadó, Bp., 2001, 187.
- ²⁰ PILINSZKY János, *Az Olajfák hegyén*, Új Ember, 1973. április 22. = P. J., *Publicisztikai írások*, 698.
- ²¹ A *shéol*-ba való leszállás feledésbe és kapcsolatnélküliségbe merülést jelent (vö. Zsolt 88), elszakítottágot Istentől és az élők közösségétől. Vö. NOCKE, i. m. 444.
- ²² A jánosi irodalomban az első halál a bűnnel való szakítást jelenti, melyet a lelki feltámadás követ. Evangéliumában így szól Jézus: „Aki hallja szavamat, és hisz annak, aki küldött, az örökké él, nem esik ítélet alá, hanem már át is ment a halálból az életre.” (Jn 5,24) A *Jelenések könyve* ennek fényében állítja, hogy a biológiai halálon kívül egyesekre vár még egy halál. (vö. Jel 20,14-15) Vagy az elsőt választja valaki földi halála előtt, s akkor nem lesz része a második halálban, vagy elutasítja az elsőt, s akkor földi halála után sorsa a második, az örök halál lesz. Vö. BARSI Balázs OFM, *Neked adom az élet koronáját*, Sümeg, 2005, 57.

²³ A halál megszűnik Istentől elhagyott árnyékországnak és az irgalmat nem ismerő Istentől való távolság vidékének lenni. Krisztusban maga Isten lépett be a halál birodalmába, és a kommunikációmentesség terét önnön jelenléte terévé tette. Ez nem a halál megdicsőítése, hanem hatalmának Krisztus általi megtörése, uralmának tulajdonképpeni eltörlése. Vö. RATZINGER, i. m. 107.

²⁴ Vö. BOULAD, Henri, SJ, *A halálban ugyanis megszületünk*, ford. Kiss Gabriella, Jezsuita, Bp., 2017, 187.

²⁵ Vö. VARILLON, i. m. 185.

²⁶ PILINSZKY János, *Levél a görgről*, Új Ember, 1979. június 24. = P. J., *Publicisztikai írások*, 786.

²⁷ MÁRTONFFY Marcell, *A vádirat megsemmisítése. A bibliai kommunikáció kérdéséhez* = M. M., *Folyamatos kezdet*, Jelenkor, Pécs, 1999, 72.

²⁸ a bűn titka

²⁹ Vö. uo.

³⁰ SCHÜTZ, i. m. 649.

³¹ PILINSZKY János, *Samuel Beckett*, Új Ember, 1968. február 11. = P. J., *Publicisztikai írások*, 540.

³² Uo.

³³ PILINSZKY János, *Néhány szóban*, Új Ember, 1971. április 4. = P. J., *Publicisztikai írások*, 645.

³⁴ Uo. 644.

³⁵ PILINSZKY János, *Néhány szóban*, Új Ember, 1971. július 27. = P. J., *Publicisztikai írások*, 649.

³⁶ Uo.

³⁷ PILINSZKY János, *A jobbik lator*, Új Ember, 1967. március 26. = P. J., *Publicisztikai írások*, 508.

³⁸ Vö. Mt 9,22; Mk 5,34; 10,52; Lk 7,50; 8,48; 17,19; 18,42.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Pilinszky János*, Kalligram, Pozsony, 2002, 23.

⁴¹ HEIDEGGER, Martin, *Az idő fogalma*, ford. Fehér M. István, Kossuth, Bp., 1992, 28.

⁴² Vö. RAHNER, Karl, *A hit alapjai. Bevezetés a kereszténység fogalmába*, ford. Endreffy Zoltán, Agapé, Szeged, 1998, 40.

⁴³ TOLCSVAI NAGY, i. m. 23.

⁴⁴ Vö. Uo. 52-53.

⁴⁵ Vö. SZOMBATH, *A feltétlen és a véges. A szabadság metafizikai rendszerének alapvonalai*, Kairosz, Bp., 2009, 331-332.

⁴⁶ PILINSZKY János, *Németh Lászlónak*, Budapest, 1959. március = P. J. *összegyűjtött levelei*, 84.

⁴⁷ PILINSZKY János, *Ferenczy Béniének*, Ohain, 1967. július 4. = P. J. *összegyűjtött levelei*, 192-193.

⁴⁸ PILINSZKY János, *A tél küszöbén*, Új Ember, 1968. november 17. = P. J., *Publicisztikai írások*, 573.

⁴⁹ PILINSZKY János, *Ország Lili búcsúztatója*, Vigília, 1978. november = P. J., *Publicisztikai írások*, 780.

⁵⁰ MAÁR Gyula, *Egyenes labirintus. Pilinszky-portré a televízióban*, 1978. október 16. = P. J., *Beszélgetések*, 174-175.

⁵¹ PILINSZKY János, *„Nehéz órák”*, Új Ember, 1961. február 26. = P. J., *Publicisztikai írások*, 155.

⁵² PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából*, Új Ember, 1972. február 27. = P. J., *Publicisztikai írások*, 672.

⁵³ DOMOKOS Máttyás, *A költői jelenlét*, 1980. július = P. J., *Beszélgetések*, 247.

⁵⁴ PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából*, Új Ember, 1971. január 17. = P. J., *Publicisztikai írások*, 639.

⁵⁵ Vö. PILINSZKY, *Beszélgetések*, 172.

⁵⁶ PILINSZKY János, *Néhány szóban*, Új Ember, 1971. február 14. = P. J., *Publicisztikai írások*, 642.

⁵⁷ *A gyerekkor fái* című írás foglalkozik például bővebben ezzel a kérdéssel. Vö. PILINSZKY János, *A gyerekkor fái*, Új Ember, 1971. augusztus 11. = P. J., *Publicisztikai írások*, 727.

⁵⁸ Vö. PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából*, Új Ember, 1976. augusztus 1. = P. J., *Publicisztikai írások*, 754.

⁵⁹ PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából*, Új Ember, 1973. február 25. = P. J., *Publicisztikai írások*, 694.

⁶⁰ Uo. 694-695.

⁶¹ Vö. RAHNER, Karl – VORGRIMLER, Herbert, *Teológiai kissoztár*, ford. Endreffy Zoltán, Szent István Társulat, Bp., 1980, 250-251.

⁶² Vö. VARILLON, i. m. 40-45.

⁶³ Vö. MÁRTONFFY Marcell, *Szemlélődés, történelem, szolidaritás. Pilinszky esszéi és a teológiai hagyomány = Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára*, szerk. BAZSÁNYI Sándor et al., Magyar Piarista Rendtartomány – Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Új Ember Kiadó, Bp., 2002, 294-295.

⁶⁴ Vö. RATZINGER, i. m. 112.

